

הדמות המפורסמת ביותר בשושלת ר' יוסף (ישעיה) ריבלין. ציור קיר בשוק מחנה יהודה בירושלים. צילום: משה נחמני

אכזר קרום לקוימה של תנועת "חזון ציון", והיא נכזרת לראשונה באותם ספרים שפרסמו הדיבלינים בשנות הארבעים. לא רק תנועת "חזון ציון" צצה בספרות הדיבלינית. גם אגדות נוספות שמוכרות בספרות זו לא הסתמכו על מקורות כתובים, אלא על מסורות ושמועות מפי אנשים שכבר לא היו בין החיים כעת. פרסום הדברים, ולא יכלו להכחישם או לאתמם. לטענת המשפחה, ר' בנימין ריבלין משקלוב (1812-1728) היה הדמות המרכזית במימוש חזונו של תנועת "חזון ציון". הוא היה תלמידו וכן דודו של הגר"א, ונקרא "הסוכן הראשי של הגאון מוילנה". ר' בנימין לא הצליח להגשים את רצונו לעלות ארצה, אך בנו ר' הלל ריבלין (1757-1838), שירש את מקומו בהנהגת "חזון ציון", עמד בראש שיירת העולים, ולאחר מכן עמד בראש הנהגת הקהילה האשכנזית של תלמידו הגר"א בארץ. ר' הלל, לטענת הדיבלינים, קיבל מהגר"א את "סודות הגאולה", המבוארים בספר "קול התור" של רענן נכתב על ידו, רב שער היום לא הזכיר את השושלת שפתח ר' בנימין ור' הלל, המשיכו שלושת הדורות הבאים במשפחה. בנו של ר' הלל היה ר' משה ריבלין (1780-1846), המכונה אצל הדיבלינים "המגיד דורש ציון". בנו הוא ר' אברהם בנימין ריבלין (להלן: רא"ב), הדמות המסתורית ביותר במשפחה, ובנו הוא ר' יוסף (ישעיה) ריבלין (1836-1896), הדמות הגדולה פרסומית ביותר בשושלת, מייסד ומנהל "חזון הכללי" שהיה המוסד הציבורי הראשי של היישוב במשך עשרות שנים, ומראשי בוני ירושלים החדשה שמתוך לחומו.

ר' הדיבלינים. ממורם שנתו (85) מגיש לנו כעת ד"ר מורגנשטרן יצירת מופת ובה תפיסה מקורית ונועזת, שמציעה הסבר חדש לשאלות העומדות בבסיס הדיון. הספר אינו מסתמך במענה למתנגדים, אלא מחזוה פריי צד דרך להבנת הסיפור הדיבליני לאשורו. מורגנשטרן מציג לפנינו עלילה מרתקת המצויה מאחורי הקלעים של הסיפור הדיבליני ומתרחשת במקביל לעלילה הגלוייה, זו שהדיבלינים הציגו לנו.

בין מציאות לשמועה

על שניים מהספרים הדיבליניים – "המגיד דורש ציון" ו"מדרש שלמה" – חתום ר' שלמה זלמן ריבלין (להלן: רש"ז), חזן ירושלמי נודע. שני ספרים נוספים יצאו באותה תקופה, "חזון ציון" ו"מסד היסוד", שאומנם באופן רשמי לא נערכו על ידו אלא על ידי בנו חיים ריבלין ותלמידו אלעזר חורבין, אך סגנונו של הרש"ז ניכר בהם באופן ברור, ואין ספק שהוא היה הדוח החיה בכתיבתם.

בספרות הדיבלינית מוספר על כך שכביכול אבות המשפחה הקימו (כבר בשנת תקס"ו, 1806) תנועה "צינונית" קדומה בשם "חזון ציון", והיא שארנה את עליית תלמידי הגר"א ארצה. לטענת הדיבלינים, אבות המשפחה הם שעמדו בראש התנועה. על פי הגרסיה הזו, הדיבלינים הם שהחלו בהגשמת התהליך ההיסטורי של תחיית האומה בארצה, והם גם שהניחו את היסודות לסדר הצינוני. בספריהם קמו הדיבלינים אגדות אופיות שרדו וקמו סביב תנועה זו. עד היום לא נמצא בארכיונים

פזמוני המשפחה המשיחית

האם אנשי היישוב הישן הם שהניחו את היסודות למדינה הצינונית, והאם האגדות שנוקמו סביב עליית תלמידי הגר"א לאורך הן עובדות או זיוף ספרותי? הפולמוס הוותיק מקבל תפנית בספר חדש / משה נחמני /

פרשת עלייתם ארצה של תלמידי הגר"א בראשית המאה ה-19 היא אחת הסוגיות השנויות במחלוקת בתולדות תחיית האומה. ויכוח עז נישב בעד שורם האחרונים בין גדולי החוקרים וההיסטוריונים: האם עלייתם של קבוצה זו הייתה מתוך מגמה משיחית לכונן יישוב לאומי בארץ, והאם היא נעשתה בזיקה כללית לרעם הגר"א, או שמא ככל העליות שקדמו לה, עמדו מאחוריה שיקולים רוחניים אחרים. השלמותה של שאלה זו, שנכתבו עליה שורה של ספרים ומחקרים, בדרות, גם אם אינן נאמדות בפירוש. האם ראשיתה של הצינונות נעוצה בעצם בבית המדרש בליטא, אצל הגאון מוילנה, הסמוכות הרבנית החשובה ביותר בתקופתה? האם אנשי היישוב הישן, שקיבלו יחס מזלזל בהיסטוריוגרפיה הצינונית, הם שהניחו את היסודות לבניין הבית הלאומי?

משנות הארבעים אילץ פרסום כמה מבני משפחת ריבלין ספרים, חזרות ומאמרים בעניין המסורת הגר"אית, על עליית אבותיהם, כחלק מקבוצת תלמידי הגר"א, לארץ ישראל, והאפי המשיחי שנשאה העלייה. ההיקף והמציאות בספרים הדיבליניים, לצד העובדה שברור כלל אינם מתבססים על תיעוד ממוסד, גרמו לרבים לפקפק באמינותם. ד"ר אריה מורגנשטרן, ברסמכות מובהק לתקופת עליית תלמידי הגר"א, נטה גם הוא שלא לקבל את המסורת הדיבלינית, והוכיח כי בנקודות מסוימות היא שונה לחלוטין. עם זאת, במחקר ריו הוכיח מורגנשטרן כי תלמידי הגר"א אכן עלו ארצה מתוך מגמה משיחית, פעלו כאן באופן חסר תקדים למען ייסוד וביסוס היישוב, והאז בהצלחת מפעלם "אתחלתא דגאולה".

טיעוניו של מורגנשטרן בדבר משיחיותם של עולי ליטא עוררו התנגדות בקרב כמה חוקרים, בראשם פרופ' עמנואל אטקס ופרופ' ישראל ברטל, ובמאמרים שפרסמו הם השתדלו לפרוץ את הוויכוח. לדעתם, תלמידי הגר"א לא עלו ארצה מתוך חזון משיחי אלא לשם קיום מצוות התלויות בארץ ובדומה, כלומר מתוך עניין דתי אישי ולא לאומי, ודאי לא משיחי וגאולי. המאמר האחד הן שפורסם בנושא נכתב על ידי חוקר הקבלה ר' יוסף אביב, שהחליט להצטרף לדיון התוסס. כעת מתברר כי אולי מוקדם מדי לסכם את המסקנה על ההיבט המשיחי של העולים ועל אמינות החיבור

משיח בן יוסף ובניין ירושלים מחזון ציונות: מיסטיקה ריבלינית ומציאות היסטורית

אריה מורגנשטרן, הוצאת מאור, תשפ"ב, 430 עמ'

משה נחמני הוא עורך הספר "בנין יוסף" על ר' יוסף ריבלין

שוכנת נשמת משיח בן יוסף, והוא שליח משמים לעי סוק בבניין ירושלים ודרכות גבולותיה. או אז מעלה ר' יושעה על הכתב את הסיפור הדיבליני, בתוך הפזמונים שהוא כותב לעצמו כמעין יומן אישי. הם כוללים את שלל הרעיונות של "חזון ציון", שברור הבא יזכו להגיע לרפס על ידי בנו ומקורביו.

וזהו התיאוריה שמציע מורגנשטרן, ומשמעותה היא שאין לפנינו ויזף מוכן מצד רש"ו ריבלין וחבריו. מה שיש כאן הוא ערבוב של מסורות, שחלקן אינן מדויקות, ויד עם סיפורי אגדות המסופרים לילדים לפני השינה. כולן יחד התמוגו ב"פזמונים", שעל בסיסם נכתב הסר פור הדיבליני המתואר בספרים.

בין כישרון פיזיולוגי לטגנון יד

השאלה המתבקשת היא, איך אנו יודעים שהפזמונים הללו בעצמם אתגטיים? לשם כך מציג מורגנשטרן תב"ר דלים בחורים בין הספרות ההיסטורית שכתבו הדיבלינים ובין הספרות הקבלית שפרסמו במקביל, הן מצד התוכן והן באיכות הניסוח ועשר הסגנון, כך שאין לומר שאותו מחבר להם. דיוקניות התרגומים של החזן רש"ו ריבלין היו ממוצעות למדי, וכתביו הידועים לנו הם "כספן עברי דודו". לעומתו, אביו ר' יושעה ניהן ב"כישרון ספ" רותי ופיזיולוגיה, כך שאי אפשר לטעון שרש"ו הוא שחיבר את הפזמונים, נוסף על כך, אין בדינו יצירות של רש"ו שכתובות בתבנית של פזמונים. לעומת זאת יש בדינו עדויות שונות ממכריו של ר' יושעה, המעי רים לתומם שהוא השתמש בפזמונים וברמזים.

גם את הספר "קול תהור" לא היה בכוחו של רש"ו להחבר. מורכב ביצירה קבלית מקיפה ומשוכללת, שרק אדם גאון יכול ליצור כמותה. לפי מורגנשטרן הרעיונות והתרגומים ב"קול תהור" הם אתגטיים, אך בשלב העריכה המעמיק העורכים פרטים היסטוריים המאפשרים את סיפור "חזון ציון" ואת האגדות הדיבליניות. שני החיבורים התורניים לא יוזפו כדי לחזק את הסיפור ההיסטורי, כמעט אביו"א ואטקס, אלא אביו"א – הסיפור הדיבליני נכתב בהשראת החיבורים התורניים, והמיעוט ההיסטורי שבו נתבסס על הכתוב בפזמונים. לפיכך, ה"פזמונים" המיוחסים לר' יושעה ריבלין אכן נכתבו על ידו. אך מי כתב את "קול תהור"? מורגנשטרן שולל את האפשרות שר' הלל ריבלין הוא המחבר, כפי שטענו הדיבלינים. להערכתו מורכב בחיבור המאריך ברוך או שניים לר' הלל, ונכתב בידי "מקובל" מקרב בני משפחת ריבלין". הספר החדש נתבסס לא רק על החיבורים שחברנו עד היום, אלא גם על פריטים ארכיוניים ומקורות היסטוריים חדשים. בין היתר מוצג בן פנקס ישן, בכתב ידו של רש"ו, שבו מופיעות השרדות הבאות: "כסוף הפנקס הזה מועתק שני פזמונים של אביו... אני העתקתי שבת תרס"ב 1902. הרי לנו העתקה קדומה של הפזמונים, שנעשת עשרות שנים קודם שניגש רש"ו והציג בפני קרוביו החוקרים פרופ' יוסף יואל ריבלין וההיסטוריון אליעזר ריבלין, בשנת 1938.

וזה תגלית היסטורית, משום שאביו"א טען שהפזמונים חוברו בשנות השלושים בידו רש"ו, וגיבה את טענתו בת" מידה היכן כתב הדיבליני, ומדוע לא שמענו עליהם עד שנות השלושים. בשנת תרס"ב, זמן השלטון העות'מאני, לא התרחש עדיין שום פלומס בין משפחת ריבלין למשפחת סלומון על זכות הראשונים בייסוד היישוב ההקלא בארץ, וגם הוויכוח מי היה הדין הדין ביצירה מהחזמות טרם התעורר – שני ייחוסים שלישית אביו"א הם שגרמו לחיבורם של "פזמונים" בידו רש"ו וחבריו. ●

האפשרויות אלו לא תרמו תרומה משמעותית לקהילת העולים שהתיישבו בארץ.

הביוגרפיה ה"חלשה" שלום הפריעה לצאצאיהם לזה ציג את המודל הנכסף של "שושלת הקודש" הדיבלינית שנוצרה לעמוד בראש העלייה והתיישבות, מודל שה ריבלינים ברחות האדונים ביקשו להציג כדי להמשיך ולשלוט בתנהגות היישוב הישן. כדי ליצור את השושלת הזאת נוקטו הריבלינים לברות עלילה דמיונית שהנפיקה ביוגרפיות חדשות לדמויות האפשריות. כך נוצר רצף מושלם של עשייה דיבלינית מפוארת, אשר ראשיתה אצל ר' בנימין אבי המשפחה שהשתוקק לעלות ארצה וייסד עם בנו ר' הלל את "חזון ציון", משם עבר השריט לר' משה ריבלין, ממנו לרא"ב שכביכול השתתף בהנהגת הציבור בירושלים, ואו לר' יושעה, חותם השושלת, שהגשים את החלום המשפחתי-לאומי בכך שכנה את ירושלים.

העלילה הזאת, המתוארת בספרות הדיבלינית שני דפסה בשנות הארבעים, נוצרה, התפתחה והתגבשה במשך ארבע דורות, החל מר' משה ריבלין ועד לבנו רש"ו, כאשר שני הדורות שלמעלה, ר' בנימין ור' הלל, סופחו אליה למפרע.

יוצר האגדה הדיבלינית

אז מי הוא שהמציא את השושלת הדיבלינית, ויחס לאבות המשפחה ר' בנימין ור' הלל את הקמת "חזון ציון"? ומי באמת כתב את הספר "קול תהור", שאותו ייחסו הצאצאים לר' הלל, שכביכול שמע מפי הגר"א הדרכה רוחנית מפורטת על סדר המאמץ אביו"א האשים את רש"ו ריבלין בהמצאת הסיפור הדיבליני. ני מתוך כוונות פסולות. לעומתו סבור מורגנשטרן כי רש"ו אינו היוצר של ההיסטוריה האלגנטית. לפיו, רש"ו שאב את השראתו והרכה מיריעותיו מתוך פזמונים שחיבר אביו ר' יושעה, שהם בעלי גוון קבלי ועמוסים ברמזים היסטוריים, וכן התבסס על מסורות משפחתיות שעברו במשפחת ריבלין הנעפה.

ר' יוסף (יושעה) ריבלין, הדמות הדומיננטית וחבר כירה ביותר ביישוב הישן בתקופתו, הוא הראשון שעליו ידוע לנו כי החל להעלות על הכתב את המסורת המי שחית של תלמידי הגר"א, בעשרות ה"פזמונים" שכתב בהם נוכחות לראשונה תנועת "חזון ציון" ואת האגדות הדיבליניות, שנכתבו כבר בשנים תר"ג-תר"ט ואילך. בפזמונים אלו, שנכתבו למגידה, הפליג ר' יושעה בתנודות מהם של אבות המשפחה לייסוד היישוב האשכנזי בארץ, והוכיח לתומא את רוב האגדות המפליאיות שהופיעו אחד כן בספרות ההיסטורית של בנו רש"ו ונכדיו.

האם ר' יושעה הוא שייצר את האגדות הדיבליניות יש מאין, לצד יצירותיו המעשיות הכבירות? לא ולא. אביו, ר' אברהם בנימין ריבלין, הוא שהתחיל עם סיפורי "חזון ציון", כדי לרשת את כס המלוכה אחר פטירת אביו ר' משה ריבלין, מנהיגה של ירושלים. לפי אגדת "חזון ציון", הנהגת קהילת העולים הירושלמית ניתנה מש מיום בידו שושלת המלוכה של ריבלין. רא"ב גידל את בנו יקרו יושעה על הסיפורים והאגדות של "חזון ציון", שכינס קשה לנו לברר מה מתוכם אכן התרחשו. כאשר רא"ב נפטר היה יושעה ילד צעיר, בן 13 בסך הכול. בתום ליבו הוא האמין למיתוס הדיבליני ולאגדותיו, וגם למסר הסמיו שלפיו הוא נצט לשושלת המלוכה הדיבלינית. ניה. ואם בתחלה עוד פקפק בכך, הרי כאשר הוא שה מצליח בידו לחולל תהליך היסטורי ולבנות את ירושלים אחרי אלפים שנות גלות, הוא מתחזק בתפיסה שבקצבו

כמו אדריס, גם אריה מורגנשטרן פקפק במסורות הדיבליניות. על בסיס מסמכים שמצא הוא אף הוכיח כי עליית המשפחה הולדה רק בשנת 1832, ולא בשנת 1809 כפי שטענו צאצאי ריבלין. מעורבות המשפחה בהנהגת הקהילה האשכנזית מאוחרת אף יותר, והחלה רק בשנת 1841. ועם זאת, מורגנשטרן קיבל את הטענה בדבר פר עלם הפרדה של העולים, מתוך מגמה משיחית, ובכך פתח דיון מחקרי תוסס.

מסורת מול מחקר

במאמר שפורסם בשנת תש"ף בכתב העת "מכיל" תא, טען יוסף אביב"י כי תנטיב על משיחיותם של תלמידי הגר"א העולים ארצה, וכן יתר האגדות הדיבליניות, החלו להישמע ולתפרסם רק אחרי שנת תרצ"ט (1939). בשנה זו, בעקבות ויכוח בין משפחת סלומון למשפחת ריבלין סביב זכות הראשונים על הקמת אם המדינה פתחתקוה, החלה להיווצר ספרות "דיבלינית" בדויה, המייחסת לראשונה משיחיות לגר"א ותלמידיו. ספרות זו מעניקה תיאורים מפורשים לא רק לייסוד פתחתקוה אלא גם לעליית תלמידי הגר"א ולתהליך הציאה מהחזמות ירושלים, כאשר הדיבלינים הם העד מרים בראש הפרעלים.

לדעת אביב"י, את יסודות הספרות הדיבלינית הגיר זה שנים מכני המשפחה – ר"ד יוסף יואל ריבלין (אביו של הנשיא לשעבר ראובן ריבלין) וקירוב משפחתו רש"ו. חלק מסמך העמולה שנועד לענות על השאלה "מי בראש", השבט הדיבליני או משפחת סלומון, החליטו בני ריבלין לברות מלבם אגדה נחרת שאת הדיה העלו על הכתב לא רק בספרות ההיסטורית אלא גם בשני ספרים עיוניים: "קול תהור", שאותו ייחסו לר' הלל ריבלין, וספר "פזמונים" שאותו ייחסו לבנו ר' יושעה ריבלין, המכיל רמזים ודחורים משיחיים הן על תלמידי הגר"א והן על ר' יושעה עצמו. למעשה, טוען אביב"י, את שני הספרים הללו כתבו רש"ו וקירוביו אחרי שנת תרצ"ט, ואך בשקך תלו באבותיהם את החיבורים המשיחיים, הזאת כדי לנצח בוויכוח מול בני סלומון על הראשונות. מאמרו של אביב"י גרם לטלטלה רבתי בעולם המוד קר ביחס לעליית תלמידי הגר"א. רבים טעו בה האמינו בתום לב למסורת הדיבלינית, ולמרו בהדרת קודש את "קול תהור" וה"פזמונים", החליטו להשיב את הספרים למדף. כעת בא מורגנשטרן ומציע בספרו תפיסה חדשה לסיפור השנני במחלוקת.

הספר החדש שטמ את יסודות שיטתם של אטקס ואביב"י הן מצד ההוכחות שהוא מציג על משיחיותם המובהקות של תלמידי הגר"א, והן בכך שהוא חושף כי הסיפור הדיבליני – מבלי לרדן על ריוק – נכתב עשרות שנים לפני תרצ"ט. כאמור, אביב"י טען בלחט כי וזהו "שנת המפנה", שבה נולד המיתוס הדיבליני המשיחי. העלילה האמיתית ותחילה אצל ר' משה ריבלין, בן הדור השלישי במשפחה, שהוא למעשה המנהיג הדיבליני נראשון. ממנו דילגה המלוכה לנכדו ר' יושעה. מה עם אבות המשפחה, ר' בנימין ור' הלל בעיני מורגנשטרן התפקיד שלהם בעלילה אינו משמעותי. ר' הלל ריבלין היה פסיכי למדי ביחס לארץ ישראל, ובבואו לארץ היה רדוק מאוד מתודעת שליחות. הוא לא פעל למען העד ליה, ובחורא שאל היה היום שלה. מורגנשטרן גם טוען שר' הלל כלל לא אחז בחשקפת של תלמידי הגר"א, הן ביחס לארץ ישראל והן ביחס לחסידות. כך גם נכדו, ר' אברהם בנימין ריבלין, לא השתתף בהנהגת הקהילה בירושלים. בניגוד לטענתו של רש"ו, שלוש הדמויות